



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

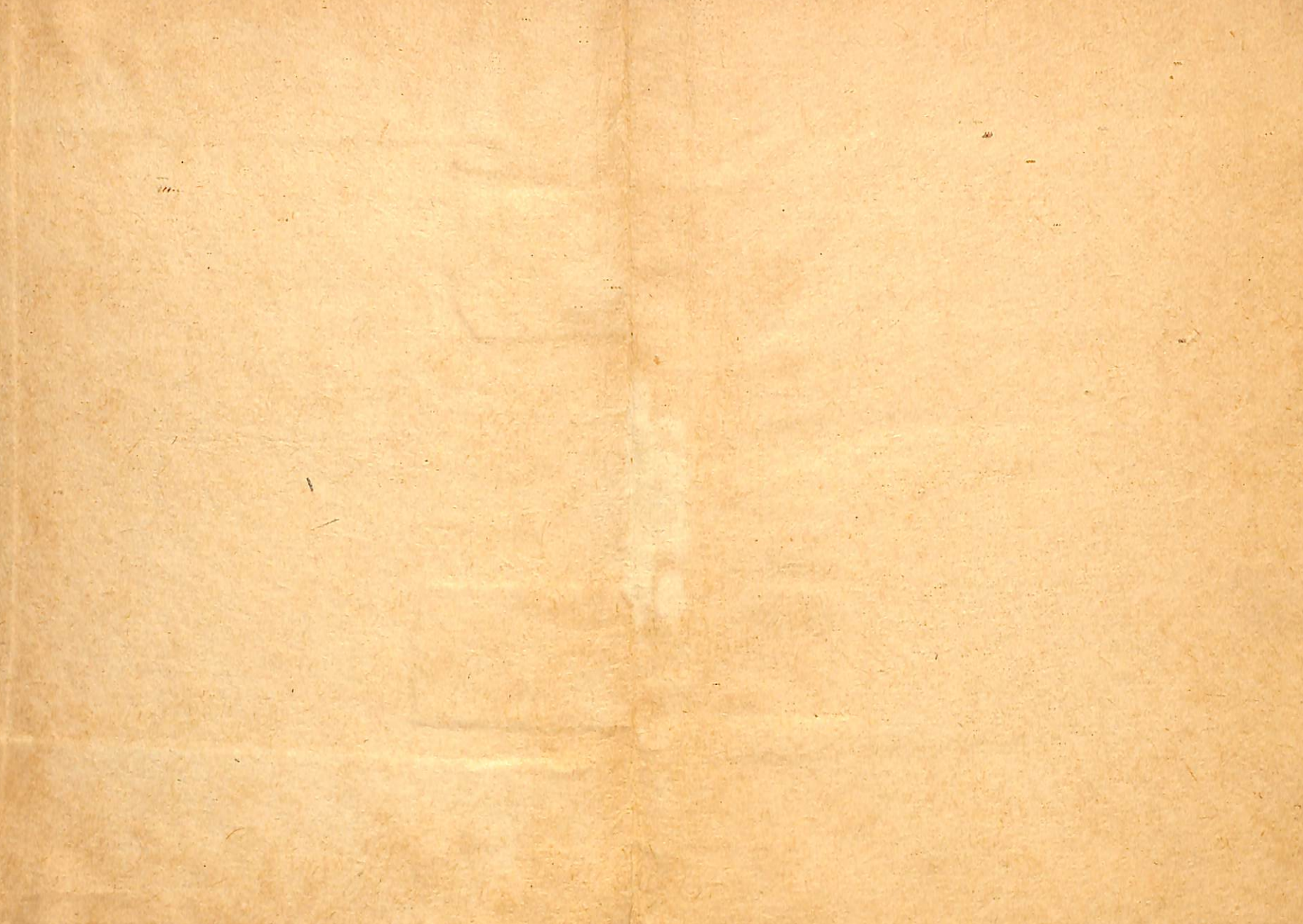
Adapt — remix, transform, and build upon the material

6111

1890 1881

9(497.2)

9-45



48
9-45
(ՆՈՒԷՐ ՀԱՅ ՕՐԻՈՐԴՆԵՐԻՆ)

ՌԱՅՆԱ ԳԵՈՐԳԻԵՒԱՅԻ

213

ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

—*—
(ԿՐՃԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒՄԸ.)

—*—
Մ Ո Ս Կ Ո Ւ Ա .

ՏՊԱՐԱՆ Մ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ .

1890

Յ(497.2)
9-45

2012

Մուտով ես գրաւեցի ուսումնարանի վարչութեան միւս անդամների ուշադրութիւնն էլ ինձ արդէն ապագայ վարժուհի էին համարում: Հանգամանքները ամեն կողմից բարեյաջող էին: Իրա համար, միայն մի բան էր մնում—ստանալ ծնողներիս համաձայնութիւնը: Հօրս մասին առաջուց կարելի էր ասել, որ չի մերժիլ: Նա իբրև քահանայ՝ մեր հայրենիքում գոյութիւն ունեցող բացառիկ պայմանների շնորհիւ բուլղար ժողովրդի մտաւոր վերածնութեան ասպարէզում ամենաեռանդուն գործիչներից մէկն էր: Մեր հայրենիքի ամեն մի անկիւնում բացուած բազմաթիւ ուսումնարանները գլխաւորապէս մեր հօգևորականների եռանդուն գործունէութեան արգիւնքն էին: Ամեն անգամ երբ տաճիկ կառավարութիւնը ճնշումներ էր գործ գնում մեր ազգային կրթութիւնը սահմանափակելու կամ թուլացնելու նպատակով, եկեղեցու քաջ հովիւները բարձրացնում էին իրանց ազգեցիկ ձայնը յայտնելու, որ այդ ճնշումները ոտնակոխ են անում կրօնի անձեռնմխելի սրբութիւնները և այդպիսով ճնշումների առաջը առնում էին:

Իմ հայրը որ հոգով մարմնով անձնատուր էր ազգային լուսաւորութեան գործին, պիտի ուրախանար, ի հարկէ, որ ես նրա արժանի ժառանգն եմ լինելու: Մայրս միայն կարող էր հակառակել ամենքիս ցանկութեանը, որովհետև նա անհամբեր սպասում էր Պանագիւլի ուսումնարանում ուսումնաւարտելուն, որպէս զի դրանից յետոյ ինձ յանձնէ իր վզին ընկած անային հոգսերի մի մասը: Ուսումնարանի հոգարարձունքը գիտէին այդ բոլորը, դրա պատճառով բնահանուրի ցանկութիւնը իրագործելու համար վճռեցին առհետտահան կերպով ազգել մօրս վրայ: Նրանք յանձնեցին վարժուհուս, որ առաջիկայ վերջնական քննութեան համար մի ծառ պատրաստէ, որով ես պիտի հրատարակաւ շնորհակալութիւն յայտնէի ծնողներիս այն բոլոր ջանքերի համար, որ նրանք գործ էին դրել իմ վերայ. յետոյ պիտի յիշեցնէի նրանց, թէ որքան օգուտներ կարող է տալ մեր հայրենիքին ուսումը, և վերջապէս, խրնդրէի նրանց բոլոր քաղաքացիների կողմից, որ թոյլ տան ինձ շարունակել ուսումնս մի որևէ

ուրիշ ուսումնարանում, որովհետև այդպիսով
 ես կարող կը լինեմ կատարել իմ պարտակա-
 նութիւնը դէպի մեր հայրենիքը, այսինքն մաս-
 նակեղ կարողութեանս չափ այն զոհաբերու-
 թիւններին, որ անհրաժեշտ էին հայրենիքի ա-
 պագայ բարօրութեան համար: 13 տարեկան
 աղջկայ արտասանած այդ ձառը լաւ տպաւո-
 րութիւն գործեց հանդիսականների վրայ, աշա-
 կերտուհիների մայրերը շրջապատեցին մօրս
 խնդրելով, որ նա կատարէ իմ ցանկութիւնս,
 որովհետև անտեսութիւնը շատ չնչին է, համե-
 մատելով այն նպատակի հետ, որին ես էի ձգ-
 տում: Մայրս, 'ի հարկէ, չը կարողացաւ նրանց
 խնդիրքը կտորել և հենց այնտեղ տուեց իւր հա-
 մաձայնութիւնը:

Շուտով գրանից յետոյ հօրս և Պանագիւ-
 թի ուսումնարանի վարչութեան մէջ սկսուե-
 ցին խորհրդակցութիւններ, որոնց միջոցին նրանք
 վճռեցին ուղարկել ինձ Ժեյէզնիկ, որովհետև
 այն տեղի ուսումնարանը օրինակելի էր ամբողջ
 Բուլղարիայում: Կամենայով թեթեւացնել ծնող-
 ներիս, որոնք բացի ինձնից պիտի ուսում տային

մնացած երեխաներին էլ, հայրենակիցներս իրանց
 վերայ վեր առան ուսման ծախքը, սակայն այն
 պայմանով, որ յետոյ հայրենիքումս ուսուցչական
 պաշտօն վարելիս մի որոշեալ տոկոս ուձկիցս
 յետ դարձնեմ, մինչև որ կարողանամ վճարել
 ինձ վրայ եղած բոլոր ծախքերը: Երբ ամեն ինչ
 պատրաստ էր, ես մնաս բարև ասացի մօրս, որ
 արտասուալից աչքերով բաժանուեց ինձնից, և
 հօրս հետ ձանապարհ ընկայ: Ժեյէզնիկում ինձ
 յարմար գտան եկրորդ դասարանի համար և
 ղետեղեցին ինձ ուսումնարանի պանսիօնում:
 հայրս վերադարձաւ տուն, իսկ ես մնացի ինձ ան-
 ծանօթ և օտար մարդկանց շրջանում միայնակ,
 հաստատ ղիտաւորութիւն ունենալով աշխատել
 և արդարացնել հայրենակիցներիս յոյսերը:
 Այստեղ ես շուտով համոզուեցայ, որ բաւական է
 միայն աշխատասէր լինել և օտարութեան մէջ
 կեանքը այնքան էլ դժուար չի թուիլ: Այդպէս էլ
 եղաւ, տեսուհին և բոլոր վարժուհիները երկ-
 րորդ շաբաթից արդէն սկսեցին սիրով վերա-
 բերուել դէպի ինձ:

Չորս տարուց յետոյ ես աւարտեցի Ե դասա-

տունը, այսինքն ժեյէզնիկի ուսումնարանում
աւանդուող գիտութիւնների ամբողջ ընթացքը:
Վերջացնելով վերջին քննութիւնս և ուսումն
աւարտելու վկայագրի հետ ստանալով նաև գո-
վասանական թերթ ու պարդէ, ես պէտք է հրա-
ժեշտ տայի իմ վարժուհիներիս և բազմաթիւ
ծանօթներիս, որոնց հետ մտերմացել էի ժեյէզ-
նիկում եղած ժամանակս: Մանաւանդ գծուար
էր ինձ համար բաժանուել այն ծանօթներիցս,
որոնց հետ միասին բոլոր ժամանակ «Կանանց
Մտերմութեան Ընկերութեան» իսկուհան անդամ
էի: Աղատ ժամերս նորանց հետ մեկտեղ նուիրում
էի ես բազմակողմանի գործունէութեան, որ մեզ
պարտաւորացրել էր այդ հիմնարկութեան կա-
նոնադրութիւնը: Մարդկանց ընթերցարանների
նման, այդ հիմնարկութիւնը նոյնպէս նպատակ
էր զրել զրքերի, լրագիրների և օտար թերթե-
րի ընթերցանութեան միջոցով լուսաւորու-
թիւն տարածել ժողովրդի աղքատ դասի մէջ
և այդպիսով արթնացնել նրանց մէջ ազգային
ինքնաձանաչութիւնը: Այդ կողմից ես շատ
լաւ կատարեցի պաշտօնս, այդ երևում է նրա-

նից, որ տուն վերադառնալու ժամանակ շա-
տերը արտասուեցին իմ հեռանալու պատճա-
ռով: Երբ ես վերադարձայ տուն, ամբողջ մի
ամիս մարդիկ և կանայք, ծերունիներ և պա-
ռաւներ խմբերով շրջապատում էին ինձ, ցան-
կալով համոզուել, իրանց ստելով, իմ ընդար-
ձակ գիտութիւնների մէջ, բացի այդ և—խմանալ
ի միջև այլոց թէ, ի՞նչ է կատարվում ուրիշ
քաղաքներում, շատ բանով է արդեօք յեա մնա-
ցել մեր քաղաքը նրանցից և այլն: Այսպիսի
այցելութիւնները սկսեցին ինձ վերջերում զայ-
րացնել, և ես աշխատում էի ազատուել նրան-
ցից կարճ, կցկաւր պատանոխաններով, որ ես
տալիս էի երբեմն մինչև անդամ ակամայ: Հայրս
նկատում էր այդ ամենը և մի անգամ էլ հար-
ցրեց. «այդ ի՞նչ է պատահել քեզ, որդիս, ինչո՞ւ
ես այդպէս տխուր: Չի՞նի թե՛ օտարութեան
մէջ ապրելով, հովացել ես դեպի մեզ և հիմայ
օտարութիւնդ է միտդ ընկել»: Ես աշխատեցի
փարատել նրա կասկածանքը և միեւնոյն ժա-
մանակը խոստովանուեցի, թէ փակնում եմ, որ
ներկայ հանդամանքներում ինձ չի յաջողուի ար-

դարացնել այն յոյսերը, որ դրել է ինձ վերայ
հայրենիքիս պարտքը: Նա քաջալերեց և խոստա-
ցաւ օգնել ինձ գործունէութեանս մէջ հարկաւոր
ժամանակը:

Շուտով սեպտեմբերը եկաւ: Սովորականին
համաձայն, առաջիկայ կիւրակի օրը ուսումնա-
րանի կառավարիչները և քաղաքացիներից գլխա-
ւորները ժողովուեցին հին ուսուցիչների հետ պայ-
մանները նորոգելու, իսկ ինձ հետ — նոր պայման
կապելու: Այդ ժողովում, նիւթական միջոցների
սղութեան պատճառով, ինձ առաջարկեցին տարե-
կան 3100 պիաստր (210 ր.) ռոճիկ: Ես սիրով
համաձայնեցի և ցանկութիւն յայտնեցի, պարտ-
քերս վճարելու համար, շարունակ ռոճիկս
կէսը տալ, որովհետև, ապրուստը էժան լինելով,
մնացած կէսն էլ ինձ բաւական էր: Այսպիսով
կարելի եղաւ վարձել մի վարժուհի ևս — ինձ
օգնական. և 300 աշակերտուհի ունեցան 3 վար-
ժուհի:

Կարծեմ որ հետաքրքիր չի լինիլ ընթերցողիս
համար, եթէ մտցնեմ նրան ուսումնարանական
կեանքի մանրամասնութիւնների մէջ, որովհետև

այդ կեանքը ամեն տեղ միատեսակ է, միայն
պէտք է յիշել, որ այստեղ հարկաւոր էր շատ
աշխատել, պատճառ որ աշակերտների թիւը
շատ շատ էր:

Այն ժամանակը իւրաքանչիւր մարդ աշխա-
տում էր զրել-կարգալ սովորեցնել իւր որդեկե-
րանցը. ուսումնարաններ բաց արին ամեն տեղ,
ուր որ բողարական համայնք կար, այսինքն
իւրաքանչիւր շէնում և իւրաքանչիւր գիւղում:

Ամեն տեղ ուսումնարաններում աշակերտները
լեքն էին. այդ կարելի է դատել մեր քաղաքով,
ուր 10 բնակչին 1 աշակերտ էր ընկնում: Եւ
հէնց այդ ժամանակ արեւմտեան լուսաւորուած
ազգերի մէջ գտնուեցին մարդիկ, որ մեզ վայ-
րենի էին անուանում և բարբարոսների հետ
հաւասարեցնում: Տէրը նրանց հետ, ի՞նչ ա-
նենք, եթէ իրողութիւնը չեն ուզում տեսնել:
Նրանց վարմունքը մեզ էլ շատ չէր ցաւեց-
նում, որովհետև ձգտելով մերնպատակին, մենք
ուշք չէինք դարձնում, թէ ի՞նչպէս կրնային մեզ
վրայ ուրիշները. մենք մեր բանը զիտէինք: Ա-
մեն մի բուլղարացի և ամեն մի բուլղարուհի հայ-

Համար. այդ ստրուկը շարունակ անխօս պիտի
կատարէ այն բոլոր հրամանները, որ առաջա-
նում են նրա ցնորական քմահաճութիւնից:
Նրա ի՞նչ գործն է, թէ ստրուկը քարասիրտ
վերակացուի հարուածների տակ արիւն-քըր-
տինքում խեղդվում է: Այդ նրա վիճակն է-
նա հէնց որա համար էլ ստեղծուել է, որ ամ-
բողջ կեանքը անընդհատ չարչարանքների մէջ
անցկացնէ և չ'համարձակուէ զանգատուել ոչ իւր
յոզնելուն, ոչ քաղցի և ոչ ծարաւի վերայ.
Հասկանալի բան է, որ անկարելի էր մտածել
անգամ բոպէական հանգստութեան մասին:
Միթէ կը համարձակուէր մէկը ծարտուն հանել
իւր վրայ դրած բեռան ծանրութեան պատճա-
ռով:

Տարաբարդբար պատմութիւնը դրական
պատասխան է ասլիս: Քանի-քանի անգամ
հատել է բուլղարի զարմանալի համբերութիւնը.
նա յուսահատուած թողել է սիրելի ամուս-
նուն և անպաշտպան զաւակներին դահճի կա-
մայականութեանը, իսկ ինքը հեռացել է լեռ-
ները, ուր անց է կացրել կեանքի վերջին օրերը

բուռն վրէժինդութեան ծարաւով: Քանի-քա-
նի անգամ այդպիսի առանձին-առանձին ան-
հասներ միացել են և կատաղած առիւծների
պէս լեռնային շղթաներ են անցել՝ իրանց զա-
րաւոր թշնամուն օրոնելու և նրա արիւնը խը-
մելու:

«Ազատութիւն կամ մահ, ասում էին
նրանք, — ուրիշ ոչինչ»:

Ամբողջ տարիներ էին անցնում և մենք
անտրտունջ ասնում էինք այդ ծանր լուծք,
որովհետեւ անկարելի էր մէկին զանգատուել,
— մեր անդրգրեկամանական ձայնը ոչ ոք չէր
լսում, իսկ եթէ մինչեւ անգամ նա մէկի ական-
ջին էր հասնում, այնու ամենայնիւ անօգուտ
էր անցնում, քանի որ լուսաւորուած Արեւմու-
քի հաշուով այդպիսի դրութիւն հարկաւոր
էր: Սակայն այդ բոլորը այդպէս լինելով, դոնէ
Աստուած չէր խլում մեր յոյսը, իւրաքանչիւր
չնչաւորի այդ անվիճելի սեպհականութիւնը:
Կեանքի դժուար բոպէներում մենք միշտ մխի-
թարվում էինք նրանով, որ կ'զայ մի ժամա-
նակ, երբ այդ բոլորը այլ ևս չի լինիլ: Մի

քանի անգամ գէւքը ձեռներիս փորձեցինք բար-
ւարել մեր դրութիւնը, բայց համարուելով, որ
այդ դժուար, մինչև անգամ, անկարելի բան է,
մեր գործունէութիւնը դարիշ կողմ դարձրինք.
— արիաքար սկսեցինք կրթութեան գործը: Այդ
էր, մեր կարծիքով, անսահման լծից ապստո-
միայն ճանաչած հասարակ միջոցը որը դուրսէ ան-
նշան կորուստ էր պահանջում: Բայց դաժան բաղդը այստեղ էլ սկսեց
մեզ հակառակել: Տաճիկները դիտում էին
մեր իւրաքանչիւր քայլը և այդ պատճառով
սկսեցին ոչ թէ ուղղակի փակել ուսումնարան-
ները, ինչպէս առաջ էին անում, այլ միայն
խլել միջոցները. — կորզել մեր ձեռքից այն
վերջին կողմերը, որ մնում էր մեզ մօտ
անթիւ հարկերը վճարելուց յետոյ: Քանի որ
կարելի էր, մենք իհարկէ տալիս էինք պա-
հանջուրէն պէս: Բայց երբ մեր միջոցները սպա-
ռուեցին, իսկ տաճիկները սկսեցին առաջուանից
կրկնապատիկ աւելի պահանջել, — այն ժամանակ
միայն բանը հասաւ կալանաւորութեան, ձեծի,
տանջանքի, մի խօսքով, տաճիկական բանտի:

22. 0 1 6 8

Կեանքը անտանելի էր դառնում մեզ: Մեր համբ-
րութիւնը, որ վերջին հինգ տարուայ ընթաց-
քում հաղիւ զսպում էինք, մօտ էր արդէն
հասնելուն: Հէնց այդ միջոցին, հերցեգովինայի
ապստամբութիւնը խեղդելու անյաջող փորձերի
պատճառով, տաճիկները ամբողջ ձմեռը սպա-
նում էին մեզ կոտորել: Մենք դառն սրտով
տեսնում էինք, ինչպէս այդ սպառնալիքները
մօտենում են իրագործուելուն, ինչպէս բաշ-
բղակները և չերքեղները սրում են իրանց եւ-
թաղանները և լցնում են հրացանները: Մեր
կեանքը առանց այն էլ քաղցր չէր մեզ, բայց
տաճիկ ամբարտաւան դէմքը իւր լրբութեամբ
աւելի ևս դառնացում էր և անտանելի էր
դարձնում իւր սպառնալիքներով:

Այդ բոլորից յետոյ ապստամբութիւնը վճր-
ուած բան պէտք էր համարել. . . Պանագիւրի
Բալկանի 42 դիւղերի ներկայացուցիչների ժո-
ղովը երեք օրուայ խորհրդածութիւնից յետոյ
կանխապէս հաստատեց ապստամբութեան վե-
ճիւրը: Սրանից յետոյ բոլորի դէմքը արդէն
ուրիշ բան էր արտայայտում: Ես պահանջում
2

3246-55



էի հայրենակիցներիս համարնս անընդհատ ժողովներին, թէև նրանց վճիռները և նախադժեշտը ինձ համար, ինչպէս առհասարակ բոլոր կանանց համար, գազանիք էին մտում. պարզ էր միայն, որ մի չ'եղած բան է որոշվում:

Մի անգամ մարտի վերջերքում, երբ ես ուսուցչական զբաղմունքներս վերջացնելուց յետոյ, պատրաստվում էի տուն գնալու, ինձ մտա եկաւ քաղաքացիների կողմից ուղարկուած մի մարդ և խնդրեց ինձ գնալ ուսուցիչներէջ մէկի տունը: Ես գնացի: Մտնելով սենեակը, ուր ժողով էր հաւաքուած, ես ամենից առաջ նկատեցի ինձ անձանօթ մի մարդու, որ ամենից աւելի էր սաքացած երևում: Իմ մտնելովս խօսակցութիւնը ընդհատուեց: Ես օգուտ քաղեցի դէպքից ամենին բարեկրու. երբ հերթը անձանօթին հասաւ, մեզ մտ ընդունուած սովորութեան համեմատ, ես հարցրի՝ ո՞ւմ տեսնելու պատիւն ունիմ, և օրտեղացի է նա: Նա պատասխանեց. Բսկապէս ասել քեզ այդ մասին ես չեմ կարող, բայց մտաւորապէս—եւ նա եմ, որ խմանում է ամեն բան—և չ'զիտէ ո-

չինչ, որ լինում է ամեն տեղ—և ոչ մի տեղ, խօսում է ամեն բանի վրայ—և ոչ մի բանի վրայ, այսինքն ես ուղղակի ապաստմբ էմ, իսկ եթէ էս մեռում ես և առատեալ, որ քարոզում է խոշոր-ընտրելի պատրաստուել, որովհետեւ շատով հաս- լուցի պատրաստուել, երբ տաճիկները անտպասելի կեր- նի այն օրը, երբ տաճիկները անտպասելի կեր- պով կ'յարձակուեն մեզ վրայ և ոչխարների նման կ'մորթին մեզ: Յետոյ նա մանրամասնօրէն պատ- մեց տաճիկների պատրաստութիւնների և նը- բանց դիտաւորութիւնների մասին: Նա ապա- ցուցանում էր, որ մարդկային իրաւունքների և կրօնի հիման վրայ մենք պարտական ենք պաշտ- պանել մեր անձը. հաւատացնում էր, որ օչ ոք չէ խլում մեզից մեր մարդկային և ազգա- յին իրաւունքները, բայց որովհետեւ նրանք խլուած են մեր ձեռքից, մենք պէտք է յետ առ- նենք: Իսկ այդ կը լինի միայն այն ժամանակ, երբ մեզից իւրաքանչեւը ձեռք կը վերցնէ ի- բանից և կը զոհէ իրան հայրենիքի սեղանի վրայ, այսինքն միասին, համաձայն և վճառա- կան կերպով:

—Արդեօք ճշմարիտ չէ, զարձաւ նա ինձ:

— Այո, այդ ձշմարիտ է, պատասխանեցի ես:

— Եթէ այդպէս է, դու էլ պէտք է աշխատես օգնել քո ազգիդ, ասաց նա:

— Ինչով եմ ես կարող օգնել կնիկ տեղովս, հարցրի ես:

— Ահա, ասաց նա, ցոյց տալով ներկայ եղողներին, այս բոլոր պարոնները միաձայն ցանկութեամբ քեզ վրայ պարտք են դնում կարելի մի դրօշակ բուլղարական կտրիչների համար: Համաձայն ես:

Այդ ինձ համար բոլորովին անսպասելի էր: Ես զարմացած նայեցի ներկայ եղողներին, որոնց մէջ կային հասակ առած մարդիկ էլ որոնք մեծ նշանակութիւն ունէին քաղաքում. նրանք գլխով արեցին, իբրև դրական պատասխան իմ նայելուս: Ես տատանվում էի և խնդրեցի, որ ինձ մտածելու և ծնողներին հարցնելու ժամանակ տան: Վերոյիշեալ անձանօթը, որ իրան Գէորդ Բենկովսկու տեղ էր անուանում, ասաց.

— Այստեղ արդէն ծնողների համաձայնութիւն չեն հարցնում: Ընդհանուր ժողովք վրձնել է, և դու պիտի կատարես:

— Լաւ, ես պատրաստ եմ կատարելու ընդհանուրի հրամանը, ասացի ես, բայց վախենում եմ, որ չ'կարողանամ շինել այնպէս ինչպէս հարկաւոր է, որովհետեւ բուլղարական դրօշակ երբէք չեմ տեսել:

Այդ ժամանակ Բենկովսկին բացեց դուռը, և սենեակը մտաւ մի կին ձեռքին մի կապոյ:

— Ահա, կարող ես տեսնել, ասաց նա ինձ, կապոյը բաց անելով: — Այդ մեր դրօշակը չէ, դա ուղարկուած է Վալախեայից և պատկանում է Կարլովի մասնաժողովին: Մենք վերցրել ենք այդ ժամանակով, որպէս զի քեզ ցոյց տանք, իսկ երբ նա հարկաւոր չի լինիլ, այն ժամանակ յետ կ'ուղարկենք:

Կարլովի դրօշակը կարուած էր թանգազին կտորից և նրա վրա նկարուած էր ոսկով մի կատաղած առիւծ, որ կոխում է կիսալուսինը, նրա գլխի վրայ փայլում էին այս խօսքերը. «Ապարտ-Բիւն կամ ճակ»... Ես շատ հաւանեցի և ասացի, թէ կարող եմ նոյն տեսակը պատրաստել: Ինձ արձակեցին տուն:

Տանը ես պատմեցի բոլոր այդ օրը զլիսիս

եկածը: Մայրս վշտացաւ, իսկ հայրս սկսեց փա-
րատել նրա զուր երկիւղը:

Երկու օրեց յետոյ 5—6 հօգի քաղաքի ա-
ռաջնակարգ մարդկանցից եկան ուսումնարան
և յայտնեցին ինձ, թէ մի տան մէջ արդէն
բոլորը պատրաստ է գործելու համար: Վերջաց-
նելով պարապմունքս, ես ներողութիւն խնդ-
րեցի միւս փարժուհիներէց, որ հիւանդութեանս
պատճառով ստիպուած եմ առ ժամանակ դու-
սերիս չը յաճախել և խնդրեցի նրանց, որքան
կարելի է պարսպեն իմ փոխարէն բացակայու-
թեանս ժամանակ:

Իսկով յոյց տուած տունը, ես իսկ որ ամեն
բան պատրաստ գտայ: Տան տիրոջ խորհուրդով
զբուշութեան համար փակեցի սենեակը, և գոր-
ծում էի մինչև երեկոյ: Ինչերը, թէև առաջ-
արկեցին մնալ այնտեղ, բայց ես գնացի տուն:
Միւս օրը լուսարացից առաջ մի և նոյն տնից
եկան յեռելիցս: Ես գնացի շարունակելու գործս:
Այսպէս շարունակվում էր համարեա մի ամիս,
այսինքն, մինչև ապստամբութեան օրը:

Ապստամբութիւնը սկսուեց յանկարծակի,

կամ գոնէ ժամանակից առաջ: Իրօշակը դեռ
պատրաստ չէր և ես այդ օրը գործում էի:
Միայն նախընթաց երեկոյեան, այսինքն ապրիլի
19-ին մի մարդու հետ փող ուղարկեցին Կ-
Պօլես գէնք դնելու, որովհետև գէնքի մեծ պա-
կասութիւն էր զգացվում: Վտուղ և գնդակ
շատ կար, իսկ հրացան, թեփօլվեր և թուր շատ
քիչ էր:

Կռիւ անելու ընդունակ 1860 մարդ կար և
այդ բոլորին հասնում էր ընդամենը 600-ի չափ
բերանից լցուող հրացան, 100-ի չափ թեփօլվեր
և այդքան էլ սրեր: Այսպէս ուրեմն ապստամ-
բութիւնը յանպատրաստից վրայ հասաւ մեզ:

Ապստամբութեան սոխթը երկու լուր էր, որ
ստացուեց միաժամանակ նոյն օրը, առաջինը՝
Փիլիպպօպօլի միւթեսարիժը և Թաթար-Քա-
ղարջիկի կօլա-ասին, հեծերազօրքի զլուխն ան-
ցած, մեզ մօտ էին գալիս մեր քաղաքացիներին,
իրբե խռովարարների կապկպոտելու և Փիլիպ-
պօպօլ տանելու դիտաւորութեամբ, որովհետև
նրանք մինչև հիմայ չէին վճարել հարկը, որ
համարեա թէ հինգերորդ անգամն էին պահան-

ջոււմ իսկ երկրորդը՝ Կոպրեվշեցի բնակիչները, որ հինգ ժամուայ հեռաւորութեան վրայ դէպի հիւսիս-արեւելք էին գտնուում, պատգամաւոր էին ուղարկել մեզ յայտնելու, թէ նրանք տաճիկների բռնութիւնները այլ ևս տանել չեն կարող, թէ նրանց մօտ կալանաւորութիւններ են սկսուած և թէ նրանք հէնց այդ օրը ապստամբելու են: Այդ լուրերը ստանալուն պէս Բենկովսկին վերցրեց ինձնից Կարլովի վերոյիշեալ դրօշակը և տարաւ շուկայի հրապարակը, ուր հաւաքուել էր արգէն զինուորուածների մի բազմութիւն: Նրանք «Ա.Չ.Ս.ՈՒԹԻՒՆ» դռջելով կրակեցին հրացանները և հրամայեցին եկեղեցու զանգակները խփել: Իրանից յետոյ իսկոյն շրջապատեցին կոնակը, ուր գտնուում էին հարկ ու ատսանորդ հաւաքողները և առաջարկեցին նրանց անձնատուր լինել: Բայց որովհետեւ տաճիկները պատասխանեցին հրաձգութեամբ որով վերաւորեցին մերոնցից մէկին, այդ պատճառով մերոնք էլ սկսեցին հրացանաձգութիւնը և սպանեցին տաճիկներից երեքին: Այն ժամանակ մնացած 15 հոգին անձնատուր եղան և

նրանց կեանքը խնայեցին, որովհետեւ առհասարակ ընդունուած էր իբրևե կանոն՝ ոչինչ վնաս չհասցնել խոնարհուողներին: Այդ կատարելուց յետոյ, քաղաքացիները շնորհաւորում էին միմեանց, որ հայրենիքը թշնամիներից մաքրեցին: Յետոյ կազմեցին մի խումբ 60 հոգի ընտիր քաջերից և Բենկովսկու առաջնորդութեամբ ուղարկեցին դէպի Թաթար-Բաղարջիկ՝ մեզ վրայ եկող նիզամի դէմ: Մնացած ապստամբները քաղաքապահ դունդ կազմեցին և բանակ գրեցին բլուրների վրայ: Բայց որովհետեւ իրիկնապահին շրջակայ եօթ զիւղերից լուրեր ստացուեցին չերքեղների և բաշի-բուզուկների երևալու մասին, այդ պատճառով ամբողջ դունդը մի քանի խմբերի բաժանեցին և ուղարկեցին նրանց արիւնհուշա աւազակների դէմ: Այդպիսով քաղաքում մնացին միայն կանայք, երեխայք, ծերեր և անզէն մարդիկ: Երկրորդ օրը աղատութեան դրօշակը պատրաստ էր: Քաղաքացիների ցանկութեամբ ևս պէտք է դրօշակը վերցնէի, թուր ու լեվօլվեր կապէի կողքիս, մի լաւ ձի հիծնէի և ամբողջ քաղաքը պատէի փողոցներ

րում հաւարուած ժողովրդին յայտնելու, թէ
500 տարուայ տաճկական անարդ լուծը արդէն
ընդ միշտ վայր ենք զցել մեզնից:

Սյդ մեր կարծառե ազատութեան ամենա-
հանդիսաւոր օրն էր: Սպիտակահեր ծերունիներ
ըր մանկահասակ երեխաների հետ վաղ էին
տալիս յիտելիցս, ուր որ գնում էի, և երգում
էին աղբային սիրելի օրհներգութիւնները. կա-
նայքը, աղջկերքը և պառաւները այնքան հո-
տաւեա և գոյնգոյն փնջեր էին զցում մեր
առաջը, որ ամբողջ ճանապարհը գորգի նը-
ման ծածկուած էր ծաղիկներով: Ուռն և կեցցե՛-
կանչելուն վերջ չուկար: Սյդ հանդիսաւոր շքա-
գայութիւնը շարունակուեց մինչև երեկոյ: Արեւը
մտնելուց յետոյ ամբողջ քաղաքը և նրա շքը-
ջապատող բլրակները լուսաւորուած էին ան-
թիւ կրակներով: Բայց քանի կէս գիշերը մո-
տնուում էր, վառուած խարոյկները հանդուում
էին, ազաղակները, երգերը և ձայները խրանոււմ:
Վերջապէս ամեն ինչ ձեռք բերած՝ ազատու-
թեան քաղցր յուսով ընկզմուեց խոր քնի մէջ:
Միւս օրը առաւօտեան հաւարուեցին իշխան-

ները, խորհուրդ արեցին և վճռեցին մարդիկ
ուղարկել բոլոր խմբերի մօտ՝ իմանալու թէ
ի՞նչ դրութեան մէջ են գործերը: Նոյն օրը երե-
կոյեան վերադարձան ուղարկուած մարդիկը և
և յայտնեցին, թէ ամեն տեղ գործերը շատ
լաւ են գնում: Մի քանի աննշան ընդհարում-
ներ են եղել շիրքեզների և բաշի-բուզակների
հրօսակների հետ, բայց ամեն տեղ էլ վերջա-
ցել է նրանով, որ թշնամիները երկիւզեց փա-
խել են, որովհետև մերոնք յարձակվում են
եղել հատաղի քաջութեամբ և աշխատում են
եղել ամենից առաջ գլխաւորներին գետին գը-
լորել: Ինչպի թաթար-Բաղարջիկ ուղարկուած-
ներն էլ արատեցին, թէ մեր քաղաքը եկող
նիզամի գունդը, որ Փիլեպոսոյն միւթեսարի-
ֆի և թաթար-Բաղարջիկի Սահմադ աղայի հրա-
մանատարութեան ասին էր, մեր քաղաքից 15
վերասաչափ հեռաւորութեան վրայ էր գտնվում,
թէ հէնց որ նա նկատեց թիֆերի մէջ թագ-
նուած ապստամբներին, որոնք նշան ապոււն
պէս կարծես գետնից բուսան, խելոյն առանց
մի հրացան խփելու յետ փախաւ: Մոսկով—

գեաւուրը բորբոս կրկոտորէ», ազադակերով: Տաճիկների մէջ վաղուց լուր էր տարածուել թէ Պանագիւրի ամբողջ Բաղկանը լեքն է Մոսկով-գիւսուրներով, որոնք թագնուած են միայն մինչև մի որոշեալ ժամանակ: Հէնց այդ պատճառով էլ նրանք այժմ մեր մարդկանց ընդունեցին ուսանելի տեղ: Նրանց սխալեցրեցին ապստամբների հագած շորերը և պղնձ առիւծներով և սիրամարդի փետուրներով մորթեայ դասիները: Ինչ և իցէ այդ ծիծաղալի փախուստը բաւականին քաջալերեց մեր քաղաքացիներին. նրանք սկսեցին քէֆ անել: Բայց մեծամեծների մէջ զանուեցին այնպիսիները, որոնք չըխաբուեցան այդպիսի թեթև յաղթութիւններով: Նրանց համար թշնամու փախուստը, ինչի հետեանք էլ որ լինէր, հանաք բան չէր երևում: Եթէ տաճիկները կարծել էին, թէ այնտեղ դտրնվում են ուսանել, կամ, դոնէ, բազմաթիւ ապրստամբներ, այն ժամանակ երկու կամ երեք ժամից յետոյ նրանք կարող էին Թաթար-Բազարջիկից հեռագրել Կ. Պոլիս և օգնութիւն խնդրել այնտեղից: Մերոնց լաւ յայտնի

էր, որ այդ ժամանակ Փիլիպպոսում կանոնաւոր զօրք չկար, բայց կարելի էր խնդրել 1¹ օրում շատ հեշտութեամբ երկաթուղիով հասցնել Թաթար-Բազարջիկ, իսկ այնտեղից մեզ մօտ: Այդ պատճառով նրանք կարծում էին, որ պէտք է մտածել եռանդուն ընդդիմադրութեան մտախն և չըպէտք է ժամանակ կորցնել: Իրա համար նրանք խորհուրդ կազմեցին և վճռեցին որքան կարելի է շուտով ամրացնել Թաթար-Բազարջիկի ճանապարհը:

Միւս առաջատեան մի քանի յարմար տեղերում մեծ եռանդով սկսեցին գործել: Չեռքերի և գործիքների պակասութիւն չ'կար: Չորս հազարից աւելի մարդ և էին աշխատում էին խրամներ փորելու և պատնէշներ կանգնացնելու և շուտով պէտք էր վերջացնել փայտեայ թուղամութները և տեղաւորել յարմար և հարկաւոր կետերում: Քարէ կամուրջը, որ շինուած էր մի անդունդի վրայ, այդ օրը վաւորով քանդեցին: Երրորդ օրը երեկոյեան գործեր արդէն վերջացրած էին և քաղաքը կարող էր իրան խկապես սպասուի համարել: Այնու ամենայնիւ հէնց նոյն

որք մի քանի մարդ հարց բարձրացրին, թէ առ-
ձիկները կարող են ուրիշ տեղեց ել յարձակ-
ուել: Իսկ որ, հարկաւոր էր հոգալ երկու անց-
քերի մասին, այն է՝ արեւմտեանի — Սօֆիայի
և հարաւարեւելեանի — Փիլիպոսոսի անցքերի
մասին: Ինչ վերաբերում էր առաջին՝ մերոնք
զոնէ առ ժամանակ նրան բարձրովն անվանոց
էին համարում. իսկ երկրորդը հարկաւոր հա-
մարեցին ամրացնել որովհետեւ 4. Պոլսի զօրքը
անկարելի զանելով Թաթար-Բագարջիկի անցքը
մտնելը, կարող էր հեշտութեամբ շուռ ալ
այդ կողմը: Մերոնց ենթադրութիւնը կասա-
րուեց աւելի վաղ, քան իրանք էին սպասում:

Սպրիլի 21 ին հէնց այն ժամանակ, երբ մե-
րոնք դուրս եկան քաղաքից բանելու, Սարէլ
չայի խմբից ուղարած սուրհանգակը յայտ-
նեց նրանց թշնամու անթիւ զօրքի յանկար-
ծակի երեւոյթ և սպաց, թէ խումբը անյստաց
օգնութիւն է խնդրում: Դեռ չորս օր դրանից
առաջ մեր՝ 60 հոգուց բաղկացած մի փոքրիկ
խումբը դուրս եկաւ քաղաքից և յարձակուեց
սառձիկ-բուլղարական Սարէլէս գիւղի վերայ, որը

քաղաքից երեք ժամուայ հեռաւորութեան վրայ
է գտնվում: Բայց սառձիկ բնակիչները, վաղուց
զինուած լինելով կռուավարութեան կողմից լա-
ստեղնաւոր հրայաններով, դուրս եկան նրանց
դէմ և սկսեցին կռուել: Սակայն չբղիճմանարով
մերոնց զօրութեան ստիպուած եղան շուտով
յետ քաշուել և պատասպարուել մէջիդի մէջ: Մեր
խումբը պաշարեց մէջիդը և առաջարկեց պա-
շարուածներին անձնատուք լինել, սառձիկները չը
հատասարով, թէ նրանց կեանքը կ'խնայեն, մեր-
ժեցին: Այն ժամանակ մերոնք կրակ տուին
սառձիկների թաղը, սկզբից այդ մասին յայտ-
նելով թշնամիներին: Կրակը աւելց ամբողջ 4
օր և վերջապէս սկսեց սպառնալ մէջիդին. նրա
մէջ թաղնուածները յուսահատական յարձա-
կումներ էին անում մէջիդից և արդէն պատ-
րաստ էին անձնատուք լինելու, երբ յանկարծ
զիմացի բարձրութեան վրայ երևաց 70 հոգուց
բաղկացած հեծելազօր խումբ, որ Օսմանով
զիւղից օգնութեան էր գալիս պաշարուածնե-
րին: Այդ ժամանակ 40 հոգուց բաղկացած կոպ-
րիշչեների խումբը, որ մի փոքր տուած եկել

էր մերոնց օգնելու, զուրս եկաւ օսմանցի-
ների դէմ և սկսեց կռուել, բայց երկար չըզի-
մացաւ և փախուստ առւեց. մերոնք օգնու-
թիւն հասցրին նրանց և փախցրին թշնամի-
ներին: Սակայն տաճիկները վերագարձան նոր
ուժով և կրկին մերոնց վրայ յարձակուե-
ցին. մերոնք չըկարողացան դիմանալ իրան-
ցից կրկնապատիկ աւել թշնամուն: Այն ժա-
մանակ խմբի միւս մասը, որ պաշարել էր մէ-
ջիցը, թողեց իւր գործը և միացաւ կռուողների
հետ: Սկսուեց արիւնահեղ կռիւ, որը տևեց
ամբողջ մի ժամ. այստեղ տաճիկները բոլորո-
վին յաղթուեցան և փախան դէպի Օսմանով:

Այդպէս ուրեմն չընայելով որ Ստրելչան ան-
ցաւ մեր ձեռք, մենք այնտեղ երկար մնալ չը
կարողացինք, որովհետև հէնց մի և նոյն օրը
երևացին բաշիբուզուկները և տաճկական կա-
նոնաւոր զօրքը, Աֆրզ և Ադիլ փաշաների ա-
ռաջնորդութեամբ: Այդ նկատելով մեր զօրա-
խումբը թողեց իսկոյն Ստրելչան և Ցերովսի
անտառում դիրք բռնեց, որ զանվում էր գիւ-
ղեցը ոչ շատ հեռու:

Երբ գիւղի իշխանները այդ իմացան, իսկոյն
մարդիկ ուղարկեցին միւս զօրախմբերին իմաց
տալու, որ շուտով մեզ օգնութիւն հասցնեն:
Բայց նրանք բոլորն էլ մերժեցին մեր հրաւերը,
որովհետև վախենում էին, որ անպաշտպան
մնացած գիւղերը բաշիբուզուկների բարբարո-
սութիւններին զոհ կը դառնան: Ամենամեծ և
ամենապետ զօրախումբը, որ պաշտպանում էր
Թաթար-Բագարջիկի անցքը, կնթադրելով, թէ
տաճիկները այդ կողմից էլ կը յարձակուեն,
նոյնպէս օգնութիւն չըկարողացաւ հասցնել
մեզ: Իրութիւններս շատ դժուար էր. իշխան-
ները բոլորովին շփոթուել էին և չըզիտէին ի՞նչ
անեն:

Մինչ այս, տաճկական զօրքը դրաւեց Ստրել-
չան: Միւս օրը, ապրիլի 27-ին, տաճիկները
վճռեցին զնալ ապստամբների կտակից. երբ նը-
րանք պատահեցին ապստամբներին ճերովի ան-
տառում, սկսուեց կռիւը, որ տևեց ամբողջ
1¹/₂ ժամ և վատ հետևանք ունեցաւ մերոնց
համար: Մեր կողմից սպանուեց 15 հոգի, այդ
թուում և զօրսպիտ Թեօդօր Նալբատովը: Հրա-

ցանաձգութիւնը դադարելուց յետոյ, մերոնք
ուղեորուեցին դէպի քաղաք, իսկ տաճիկները,
վախենալով դարանից, մնացին մի և նոյն տե-
ղում: Երբ որ կռուի Հեռեանքը իմացան, քաղաքի
բնակիչները բոլորովին յուսահատուեցին, որով
Հեռե տաճիկները շատ հեշտութեամբ կարող
էին միւս օրը կոտորել և մնացած 40 հոգուն,
բայց բարեբաղդաբար նոյն օրուայ երեկոյեան
բոլորովին անապասելի կերպով քաղաքը մտաւ
Պետրիշի յաղթական զօրախումբը, որ ար-
դէն բաշի-բուզուկներին փախցրել էր դէպի
Սօֆիայի սահմանները և վերադարձել էր մեզ
օգնելու: Այդպիսով մեր զօրախմբի թիւը
հասաւ 160-ի, որոնք պիտի կռուէին տաճ-
կական 5000 կանոնաւոր զօրքի և 3000 բա-
շի-բուզուկ ու չերքէզի դէմ: Այդ 160 հոգին
Բալթանովա կոչուած անտանը, որ գտնվում է
քաղաքից մէկ ժամուայ հեռաւորութեան վե-
րայ, իրանց համար դիրք ընտրեցին: Ապրիլի 28-
ին եւ միացայ մեր զիւղի իշխաններից մի քանիսի
հետ, որոնք ցանկանում էին ներկայ գտնուել

առաջիկայ կռուին մեր զօրքը խլախուսելու
նպատակով: Երբ մենք տեղ հասանք, Հեռուից
երևաց թշնամին սայլերով և լեռնային թնդա-
նօթներով: Նկատելով մեր սակաւութիւնը,
տաճիկները կարծեցին, թէ զօրծը առանց կրո-
ուի էլ կարող է գլուխ գալ ուստի առաջ
էին գալիս մեճ վստահութեամբ և, որքան տեղը
թոյլ էր տալիս, կարգով: Երբ բաւականին մօ-
տեցան մեզ, երաժիշաները սկսեցին զինուորա-
կան մարշը, լսուեցին սպաների հրամանները և
զինուորները հրացանների բերանները դէպի մեզ
ուղղած՝ սարսափելի աղաղակներով՝ «Ներքա-
Սլլահը մեզ օգնէ»՝ առաջ վազեցին: Բայց այդ
բոպէին ծառերի ետեւից որոտացին 160 հրա-
ցաններ միաձայն և տաճիկներին մեճ շփոթու-
թեան մէջ զցեցին: Երկու կողմից էլ սկսուեց
սոսկալի հրացանաձգութիւն: Հրացանների և
թնդանօթների որոտումը մի բոպէ անգամ չէր
դադարում: Գնդակները կարկուտի նման թափ-
վում էին մեր չորս կողմը, առանց վնասելու
մեզ, որովհետեւ դարեւոր կազնիները իրանց հզօր
կրճեքերով մեզ պաշտպանում էին թշնամու

կրակից: Այդպէս կռիւր շարունակուեց ամբողջ
 3 ժամ: Վերջապէս թշնամին մեծ կորուստով
 յետ դարձաւ և մինչև երեկոյ չէր համարձակ-
 վում կռիւր նորոգել: Միւս առաւօտ լոյսը ծա-
 գելուն պէս տաճիկները յարձակուեցին մեզ վե-
 րայ: Այդ օրը նրանց կորուստը նախընթաց օրից
 աւելի մեծ էր: Կէս օրին նրանք կրկին յար-
 ձակուեցին, բայց յաղթութիւնը կրկին մեր
 կողմը մնաց: Երրորդ օրը թշնամին մեծ կատա-
 րութեամբ սկսեց կռիւր, որը տեւեց 9½ ժամ
 և վերջացաւ նրանով, որ մերոնք փախան և
 այդպիսով թշնամու համար ճանապարհ բաց
 արին դէպի քաղաքը: Սակայն յաղթուած ապրս-
 տամբները, թէև յոյժերը անհաւասար էին,
 չ'յուսահատուեցին, այլ վճռեցին նորից փորձել
 իրանց քաղաքը և, միանալով, նոր դիրք բռնե-
 ցին քաղաքի մօտ Բրդօ բլրի վերայ: Այդ կը-
 ուին էլ անյաջող անցաւ՝ տաճիկները ա-
 ռան նրանց դիրքը, և ապստամբների մի մասը
 փախաւ լեռները, իսկ միւսը վերադարձաւ քա-
 ղաք: Կռիւր և ապստամբութիւնը վերջացաւ:
 Երեք օրուայ մէջ տաճիկներից սպանուեցին

400 հոգի և վերաւորուեցին 200 հոգի: Մեղանից
 սպանուեցին 62 ապստամբներ և վերաւորուե-
 ցին 27 հոգի:

III.

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԻՅ ՅԵՏՈՅ.

Այժմ թշնամին կանգնած էր քաղաքի դռան
 մօտ, բայց չէր համարձակվում մտնել քաղաքը:
 Չեւք զցելով Բրդօն, ինչպէս ասացի, տաճիկ-
 ները սկսեցին ումբակոծել քաղաքը: Երեք ժամ
 չանցած նիզամի կէսը և բոլոր բաշե-բուզուկ-
 ները ներս թափուեցին քաղաքը, բայց այդ տեղ
 նրանք հանդիպեցին պատերի ետև թագնուած
 ապստամբներին: Նորից սկսուեց կռիւր, որի
 ժամանակ սպանուեց տաճկաց մի գնդապետ:
 Իորանից յետոյ թշնամին կրկին յետ դարձաւ
 և նորից շարունակեց ումբակոծութիւնը մինչև
 երեկոյ: Այդ զիշերը մեր քաղաքացիներին փոք-
 րագոյն մասը միայն փախաւ, իսկ բնակիչների
 մեծ մասը, այդ թուում և մեր բնտանիքը մնաց

քաղաքում: Միւս օրը վաղ առաւօտեան տա-
ճիկները շրջապատեցին քաղաքը: Այդ ժա-
մանակ բնակիչները հասկացան իրանց անկ զը-
րութիւնը, փորձեցին փախչել, բայց արդէն ուշ
էր, զօրքը հետամտեց նրանց և բոլորին կոտորեց
առանց զանազանելու սեռ ու հասակ: Ամբողջ
քաղաքում տիրեց սարսափը, ամենքն աշխա-
տում էին թագնուել մի կերպ բարբարոսների
ձեռքից, բայց տեղ չէին գտնում: Տղամարդիկ,
կանայք, երեխայք, ծերերը անկնց տուն, փողո-
ցից փողոց էին թափառում թաղնուելու հա-
մար տեղ որոնելով: Մի քանի քոպէից յետոյ
վերայ հասան տաճիկները և սկսուեց ամենամա-
ողորմ և անխիղճ կոտորած: Նոքա ամբողջ օրը
շրջում էին քաղաքի փողոցները, կողոպտում
էին ինչ որ պատահում էր, սպանում էին ում
կամենում էին, մինչև անգամ կենդանիներին
և անային թռչուններին: Անդթութիւնը իւր
զագաթնակեալին էր հասնում մեծ և շքեղ
աներում, ուր հարստութիւն էին ենթադրում
նրանք: Այնտեղ այնպիսի չարչարանքների և սան-
ջանքների էին ենթարկում բնակիչներին, որ

մարդս երեւակայել անգամ անկարող է: Մեռ-
նողների հաւաչանքը և անէծքները, կոփերի բա-
ռացումը, շների հաջոցը, այրուող աների ճըռ-
ճոցը, վերջապէս հրացանների և թնդանօթների
որոտումը այնպիսի սոսկալի տալաւորութիւն էին
թողնում, որ արտայայտել դժուար է: Դեռ առա-
ւօտեան մենք պատրաստուել էինք մեռնելու:
Հայրս օրհնեց մեզ և աղօթք կարդաց... վերջա-
պէս բակի դռները բացուեցին և ներս մտան
5—6 զոռեչի տաճիկներ: Փոքրիկ երեխայքը
սաստիկ վախեցան և սկսեցին լալ. հայրս լուռ
դուրս եկաւ սենեակից, և մենք պատահանից
տեսանք, ինչպէս նա ծնկաչոք աղաչում էր տա-
ճիկներին և փող էր առաջարկում նրանց: Փողը
վերցրին և անհաւատներից մէկը կրակեց հրա-
ցանք և զեաֆնը զլորեց հօրս: «Անիծուածնե՛ր»,
զոռեց մայրս և ուշաթափ վայր ընկաւ. մանուկ-
ները սարսափելի ճիչ արձակեցին և թաղնուե-
ցին անկիւններումը. ես կամեցայ վերցնել ըւոյ-
վերը, բայց աչքերս մթնեցին, ձեռներս ու ոտ-
ներս թուլացան և ես ընկայ մօրս մօտ... Մի
քոպէից յետոյ ես ուշքի եկայ, բայի աչքերս:

Մայրս հառաչում էր, երեխայքը նրան շրժապատել և համբուրում էին: Ես ոտքի կանգնեցի, անդիտակցաբար դուրս վազեցի և ընկայ հորս դիակի մտա: Շուտով դուրս վազեց և մայրս մենք սկսեցինք միասին լալ: Մի քանի րոպեից յետոյ տաճիկները լցուեցին բակը և, անզթաբար ծեծելով մեզ հրացաններով, ստիպեցին ոտքի կանգնել:

Ինչ եղաւ այդ ժամանակ մեր տանը, որտեղ մնացին երեխայքը, մենք չ'իմացանք: Տաճիկների մի մասը սկսեց տունը տակնուվրայ անել, իսկ միւս մասը քշեց մեզ փողոցը և ստիպեց առաջ գնալ: Բարեբաղդաբար ճանապարհին, մի հարուստ և դեղեցիկ տան մօտով անցնելիս, անիրաւները ներս թափուեցին այնտեղ և թողին մեզ փողոցում: Այժմ միայն ինքնապաշտպանութեան բնագրումը ստիպեց մեզ փախչել: մենք մտանք մի աղքատ ու հին տուն և թաղնուեցինք: Այնտեղ դտանք պատարտած հին շորեր և շտապեցինք հագնել, որպէս զի մեզ չը ճանաչէն: Տաճիկները անդադար մտնում ու դուրս էին դալիս այդ տունը և չէին կարողա-

նում մեզ գտնել: 1¹/₂ օրից յետոյ մենք ստիպուեցինք այդտեղից դուրս գալ, որովհետեւ հարեանի տունը այրվում էր: Յերեկուայ ժամի Յն էր, արևը սաստիկ այրում էր, փողոցները աննկարագրելի տեսարաններ էին ներկայացնում: նրանք կարծես յանուած լինէին դիակներով, որ արդէն սկսել էին փակել: մի կենդանի արտարած չէր երևում: Մենք համարեա թէ քաղաքից դուրս էինք եկել, երբ յանկարծ գինուորների մի մեծ խումբ մեր առաջը կտրեց և սկսեց մեզ ծեծել և տանջել: Մենք սկսեցինք լալ և աղաչել նրանց որ մեզ ինայեն. նրանք շարունակում էին ծեծել և փող էին պահանջում: Ամեն մէկը ունեցածը աշխատում էր շուտով տալ նրանց, որպէս զի աղատէ իւր կեանքը, բայց դորանով աւելի էին գնասում իրանց, որովհետեւ անհաւատները սկսեցին աւելի խրատութեամբ պահանջել և ով չէր տալիս, իսկոյն սպանում էին: Մենք երզվում էինք, որ էլ ոչինչ չունենք, բայց անպութները չէին հաւատում: Վերջապէս երբ, մեզ բոլորիս խուզարկելուց յետոյ, համոզուեցին, որ ձիշա ենք ասում, քշե-

ցին առաջ, բայց ուր էին տանում, չը գիտեինք:

Մեկ տարան մի բակ, որտեղ արդէն փակուած էին մօտ 9000 կին, երեխայ և մի քանի տղամարդ: Սյոյ բազմութեան կէսը բաղկացած էր շրջակայ գիւղացիներից, որ ապստամբութեան ժամանակ փախել էին Պանագիւրիշտ: Մաներով բակը մենք նստեցինք ուրիշների մօտ, որովհետեւ սաստիկ յոգնած էինք: Սյոյտեղ ամենքը նրատաճ էին լուռ ու մունջ: Երբեմն միայն լսվում էին վերաւորուածների դասն հառաչանքները և մանուկների անմեղ աղաղակները: Բոլորի գէմքերը յոգնած էին, արեւոտ և ծածկուած թօղով: Նրանց աղօտ աչքերը յաճախ գէպի կրկինք էին բարձրանում և կրճքերից հառաչանքներ էին դուրս թռչում:

Մի քանի ժամից յետոյ ինձ զգուշութեամբ մօտեցաւ մի պառաւ կին և ասաց, որ մօրս մօտ չը նստեմ, որովհետեւ մի կնիկ փառայի հրամանով զինուորների հետ միասին որոնում է ինձ քաղաքում:

Ես ականջ դրի բարի պառաւի խորհուրդին և խեղճն նրա հետ անցայ բակի մի ս ծայրը

և մի գեղեցիկուհու հետ փոխեցի հագուստիս մի մասը, պառաւն էլ սեւացրեց կրկես ածուխով: Նոր էինք դեռ վերջացրել էրք մօտ բակը փրոյիշեալ կնիկը 10—12 զինուորի հետ: Նա ամբողջ բակը ասկնուվայ արաւ, բայց ինձ պատնել չկարողացաւ: Տեսնելով մօրս, զինուորները մօտեցան նրան և հարցրին իմ մասին:

Սայրս պատասխանեց, թէ ինձ պատնել էին հօրս հետ: Զինուորները հաւատացին և հեռացան:

Երեք օր այդ բակումը պահելուց յետոյ մեզ արձակեցին:

Ամենքը վերապարձան տուն և նախ և առաջ սկսեցին թաղել անտէր մնացած գիւղիները, որ իրանց դարչահատութեամբ ապականուած էին օդը:

Մեր տունը կրակից բոլորովին անփասս էր մնացել: Մեր փոքրիկ երեխայքը՝ քոյրերս և եղբայրներս նոյնպէս կենդանի էին մնացել, նրանց տուն բերեց մեր հարեաններից մէկը, որի հետ միասին նրանք թաղուել էին միևնոյն բակում, որտեղ մենք էինք: Տանը մնացել էր միայն մի ջուարի չափ ալիւր, մնացած բոլոր բաները պ-

դացել էին: Ես վախենում էի ստանից դուրս գալ ոչ թէ միայն փողոցը, այլ և մեր բակը, որովհետև հէնց առաջին օրը, մեր վերադառնալուց յետոյ, ստուն մտան մի քանի զինուոր և իրանց ցանկացածը չը գտնելով յեա դարձան, առանց մի խօսք ասելու: Դրանից յետոյ մեզ էլ չէին անհանգրտացնում, և մենք կարծում էինք, թէ ինձ բոլորովին մոռացել են:

Բայց 25 օրից յետոյ յանկարծ անապատելի կերպով տուն մտան 10 զինուոր և երկու հոգի մեր քաղաքացիներից:

Ես չը կարողացայ թագնուել: Նրանք մտնելու անապատելի ինձ քաղաքավարութեամբ խնդրեցին հետևել նրանց, ասելով որ բինբաշի նկատմամբ է տեսնել ինձ և հարցուփորձ անել:

Մայրս այդ որ լսեց, իսկոյն լաց եղաւ, կարծելով, թէ ինձ ասնում են սպանելու: Ես և իմ հայրենակիցներս աշխատում էինք համոզել նրան, որ ոչինչ վատ բան չի լինի: Սակայն ճանապարհին ես ինքս սկսեցի կասկածանքի մեջ ընկնել: Ես մտաբերեցի տաճկաց բանտերի մասին լուսած սարսափելի պատմութիւնները, յաւիտենա-

կան բանտարկութիւնը և սարսափահար եղաց, զարգանդեցի. ոտերս ձեռներս սկսեցին գողալ, սիրտս սաստիկ բարախում էր, կարծես ուզում էր դուրս թռչել կրծքիցս, աչքերս մըթնեցին և ես վայր ընկայ դեպի... Մի քանի բուլեից յետոյ երկու հայրենակիցներս օգնեցին ինձ ոտքի կանգնել և սարսափած նայում էին վրաս: Զինուորները դնում էին լուս ու մանջ և չէին ստիպում ինձ արագացնել քայլերս:

Ես փոքր առ փոքր ուշքի էի գալիս և աշխատում էի զսպել յուզմունքս... Բայց բանտը և դանդաղ մահը ինձ անչափ ծանր էին թւում: Ես հազար անգամ ափսոսում էի, որ չը մեռայ մի քանի օր առաջ հօրս հետ. չէ՞ որ այն մահը կարճատև և աւելի հեշտ էր, բացի դրանից այն ժամանակ ես իրաւունք կունենայի բոլոր նահատակների պակը կրել, ապագայ սերունդը կ'ասեր՝ «Նա բոլորիցի պատուի ու ազատութեան համար մեռաւ»... — Իսկ այժմ, այժմ ես պիտի հարուեմ ու մաշուեմ մութ բանտերի մեջ և մեռնեմ բոլորից աննկատելի մնացած, խայտառակ մահով...

Երբ մենք հասանք կօնակը, եւ համարձակ համարձակ բարձրացայ սանդուղներով: Մենեակում թախտի վերայ թեք ընկած՝ բին-բաշին եւ միւղիրը դայլան էին քաշում: Նրանք մի քանի բուպէ նայեցին ինձ վերայ, յետոյ բինբաշին հարցրեց՝

— Ի՞նչ էիր դրօշակ կրողը:

— Մեծապատիւ իշխանս, պատասխանեցի եւ, եւ սովորել եմ շատ զխառնութիւններ եւ կարդացել շատ գրքեր, եւ լաւ գիտեմ մեր կրօնի իններորդ պատուիրանքը, ուստի քեզ ամեն բան ճիշտը կ'ասեմ. այո, դրօշակ կրողը եւ էի:

Ի՞մ պատասխանը նրան դուր չ'եկաւ:

— Բայց ի՞նչպէս, ի՞նչ օրէնքի հիման վերայ դու, քո կին անդովդ, համարձակուեցիր ազամարդու զործ կատարել եւ դրօշակը ձեռքիդ փողոցից փողոց չըջել մոլորացնելով խաղաղասէր ժողովուրդը եւ խրախուսելով սպասամբներին: Սաս, թշուառ աղջիկ, որ բոլորուհին կը համարձակուէր այրալիսի անմիտ կերպով իւր կեանքը դո՛հել:

— Այո, պատասխանեցի եւ, ոչ մի կին չըհաս-

մարձակուեց այդ անելու, այնու ամենայնիւ դուք կոտորեցիք շատ կանայք, որ ոչինչ յանցանք չէին գործել: Ի՞նչ էիք էք ոչ թէ սպասամբներին խաղաղացնելու, այլ անմեղներին սպանելու եւ նոյա կայքը յափշտակելու նապաստակով: Սասցէք, խնդրեմ, ի՞նչ է արել ձեզ ամբողջ բոլորը ազգը, որ նորա անմեղ արիւնք անձն ճ հարիւր տարի է անդթաբար ջճում էք, եւ այժմ երբ նա սպասամբեց, որ ազատուի ձեր դժոխային լծից, դուք կատաղի զագանի նման յարձակուեցիք եւ ամբողջ մի շաբաթ կոտորում էիք, մինչև որ ինքներդ յողնեցիք:

— Յիմար աղջիկ, եւ քեզ ցոյց կը ամա, թէ ի՞նչ է նշանակում «բոլորը ազգ» եւ «ազատութիւն», կատաղաբար գոչեց բինբաշին: — Լսիր, թշուառ, եթէ դու կամենում ես, որ քեզ Փիլիպպոսով չը սանեն, եւ կ'աշխատեմ դորա մասին, միայն դու պատասխանիր իմ մի քանի հարցերիս: Ես հասկացայ նորա նպատակը եւ վճռեցի սաեղ միայն այն ինչ որ ինձ էր վերաբերում, որովհետեւ ես չէի կամենում ուրիշներին էլ փասնդի մէջ պցել:

— Եստ բարի, եւ կ'պատասխանեմ քա հարցերիդ, որքան կարող եմ:

— Ասա, քանի՞ հրացան ունէիք, քանի՞ թուր եւ քանի՞ բեկորներ:

— Հրացան ապատամբներից ունեն մէկի մօտ էլ կար, իսկ թուր եւ բեկորներ ամենքը չ'ունէին:

— Ուրեմն որքան էր բնդամներ:

— Ես չէի հաշուել, եւ կարծեմ որ ոչ ոք դրա մասին չ'ազատեցեալ թիւն չէ կարող առ:

— Կա, բայց քանի՞ արկղ տեղնուոր հրացան կար:

— Այդպիսի հրացան ես ոչ մի հատ չեմ տեսել:

— Խոզվարարների համար ո՞վ էր հրացան եւ բեկորներ առնում:

— Իրա մասին ես ոչինչ չըզիտեմ:

— Կա, որ այդպէս է, հիմա զնա տուն, բայց չ'մոռանաս, որ քեզ կրկին պիտի կանչեմ, եւ դու այն ժամանակ պիտի պատմես ինձ բոլորը, ինչ որ պիտես ու միտդ կրբերես:

Այս խօսքերը այնքան անպատեղի էին ինձ

համար, որ ես չէի հաւատում լսածիս: Իսկոյն նրա հրամանով ինձ դուրս բերեցին անեակից միենոյն 10 զինուորները եւ ասարան տուն:

— Տասը օր սպասում էինք անհանգիստ, թէ էլի պիտի դառն ինձ ասեն, վերջապէս, ասան ու մեկերորդ օրը, երեկոյեան մօտաւորապէս ժամը իննին դրան մօտ լսուեց պինդ թրջիկոց եւ մեծ բազմութեան աղմկալի խօսակցութիւն: «Այդ նրանք են», արատասանեց մայրն եւ վաղեց խեղոյն պառք բանալու, որ նրանք շատ ազատելուց չ'արհամանէ: Մի քաղցից յետոյ բազմապէս մտան 20 զինուոր՝ հետները թօկը ձեռքին բռնած մի բոլորարացի թարգման:

Մօրաքոյրն նրանց տեսաւ թէ չէ, սխեց լայ լինել, իսկ երեկայքը պինդ-պինդ փեշեցս բռնած ասում էին, «քոյրիկ, մենք քեզ չենք թողնիլ»: Երբ տառիկները մտան անեակը, թարգմանը զիմեյով ինձ ասաց.

— Պատրաստուիր շուտով կօնակը գնալու, որովհետեւ քեզ պահանջում են իսկ եթէ հակառակես, չ'ուզես գնալ, այս թոկով կրկնապէս: Այդ խօսքերից եւ հասկացայ, որ արդէն սկը-

վում է այն ինչ որ վաղուց էս նախադրում
 էի: Եւ ուղղեցի քայլերս դէպի դուռը, մայրս
 սկսեց լալ և գրկելով ինձ յայտնեց, թէ կը-
 դնայ ներկայ լինելու մահուանս: Նրան ջարդե-
 լեցին ինձ հետ դնար, միայն չէին թողնում, որ
 կողքիցս դնայ, և ամեն անգամ երբ մայրս ու-
 դում էր ձօնենալ ինձ, նրանք դադանաբար
 հրում էին նրան, հեռացնում ինձնից: Եւ
 Բինբաշին կոնակումը չէր այնտեղ միայն
 միւլիրն էր: Երբ էս մտայ պաշտօնական սե-
 նակը, նա ինձ մի քանի հարցեր առաջարկեց,
 յետոյ մի թոկ պահանջեց կապեց կոներս յե-
 սակցս և ճեճելով դուրս հրեց սենեակից ու
 հրամայեց, որ ինձ բանտը գցեն: Մայրս սպա-
 սում էր ինձ բակում սրահի դռան մօտ, նա
 տեսաւ ինձ երբ որ իջնում էի սանդուղքներով
 ու վաղեց դէպի ինձ բայց զենուորները ճեճե-
 լով դուրս քշեցին նրան կօնակից: Բանտի տեղ
 էր ծառայում մի հին փայտանոց, որի կտուրը
 արդէն փուլ էր եկել: այդտեղ էս պիտի անց
 կայնէի զիշերը որովհետեւ բոլոր մուսցած քան-
 տերը ամբողջովին լցուած էին սպանարկանցով:

Միւս օրը եկաւ միւլիրը և հրամայեց սանեկ
 ինձ տուն շորերս փոխելու, որ յետոյ անմիջա-
 պէս ուղարկեն ինձ Փիլիպպոսօր: Հայրական
 տան շեմքին մայրս և մօրաքոյրս դառն հեկե-
 կանքով դիմաւորեցին ինձ: Ես լայ լինելով
 ընկայ նրանց գիւղը, նրանք ինձ ձեռների վերայ
 ներս տարան ու շորերս փոխեցին: Մի քանի
 բողբոջ յետոյ միւլիրի կողմից ուղարկուած
 մի բոլորակ եկաւ իմաց տարու ինձ, թէ սաստիկ
 անձրեւի պատճառով Փիլիպպոսօր գնալս յետա-
 ձրել են մինչև միւս օրը:

Մայրս ուշաթափ եղաւ, երբ որ լսեց, թէ ինձ
 ուզում են ուղարկել Փիլիպպոսօր: Մօրաքոյրս
 բոլորովին շուարեց, իմ ջերմը բռնեց և տեեց
 ամբողջ զիշերը: Միւս օրը միւլիրը իմ յետե-
 լից սայլակ ուղարկեց. այդ սայլակով ինձ պիտի
 տանէին Փիլիպպոսօր:

Սուգ ու լայր բռնեց մեր տունը: Մայրս,
 մօրաքոյրս, եղբայրներս և քոյրերս շրջապատե-
 ցին ինձ. սկսեցինք իրար մասս բարև ասել և
 երևի չէինք վերջացնի մինչև երեկոյ, եթէ երեկ-
 ուայ իմ պահապան զենուորներից մէկը չը բղա-

էր կոստան ձայնով որ ես չ'ուշայնեմ: Ինձ
 նստացորին սայլակը և մենք ուղեորուեցինք
 դէպի հօնակը: Մայրս ինձնից չէր ազու՛մ բա-
 ժանուէր նա քարշ գարով սայլակի յետեւից
 եկաւ հօնակը, որ թօղտուռ թիւն խնդրէ ինձ
 հետ Թիլեպոսոյ գնալու: Բայց մի գիշեր հրա-
 մայեց գորս զանազ նրան հօնակից: Այգ երե-
 կոյեան սայլակը չորս զինուորների ուղեկո-
 թեամբ մտաւ թաթառ-Բագարջիկ, որակը և
 ղիշիւրեցինք այդ օրը: Միւս օրը զինուորների
 հրամանով ես ներկայացայ դայմագամին, որը
 ինձ տնտեսելով հեղծօրէն շնորհաւորեց իմ դա-
 լուստը անուանելով ինձ՝ «Բոլղարաց արքայա-
 դուստր»: Յետոյ դայմագամը կարգաց Պանա-
 դիւրիշտից բերուած նամակը և գիսելով ինձ
 հարցրեց կ՞ծու հեղու թեամբ:

— Ճիշտ է, որ դու «Բոլղարաց արքայադուս-
 տրն» ես:

Ես ոչինչ չըպատասխանեցի նրան:

— Ինչու ես լսել մի թէ գրօշակը դարձող
 ու կրող Ռայնան չես:

— Այո, ես եմ Ռայնան, պատասխանեցի ես:

«Մերեմն» «Բոլղարաց արքայադուստրն» էլ
 դու ես, այնպէս չէ: Տր ինչ էր գոր չէ՞ դա-
 լես:

— Սոս, քեզ մօտ ընթերթու թուր կային,
 որակը ներհինայ: Ե՛ւ ճառագուստ մի յետիւ
 — ճարտրու քո ղիտուորներին, — նրանք ինձ
 նից լուս դիտան:

Եւ ինչ քարկայկոտն ես եղել գո՛ւ, ես քեզ
 խորհուրդ կըտայի հանդարտուս պարզ պա-
 տասխաններ ստալ եթէ բանախ համը փորձել
 չես կամենում: Հասկանում ես ինչ եմ ուզում
 ասել:

— Ետտ լուս եմ հասկանում միայն թէ կար-
 ծում եմ որ դու պիտի գրկու ես այդ գուար-
 ձու թիւնից, որովհետեւ ինձ վերաբերեալ հրա-
 մանը Թիլեպոսոյից է ու դարկուած, ո՛չ թէ
 այստեղից, և ուրեմն ես այստեղ միայն ժա-
 մանակ չ'ուշեմ:

Այս պատասխանս այնչափ կատաղացրեց նա-
 րան, որ նա վեր թռաւ թախտից ու սկսեց
 բղաւեր:

— Կորի՛ր այս անգից, անպիտան և չա՛հար-

մարձակուեսս այսուհետև այդպիսի յանդուզն
պատմութաններ տալ թէ չէ եւ ցոյց կը տամ
քեզ թէ ով եմ ես:

Ինձ տարան մի ուրիշ սենեակ, ուր շատ տա-
ճիկներ էին հաւարուած: Երբ որ ես մտայ, ա-
մենքք միաձայն աղաղակեցին՝ «Բողարաց ար-
քայադուստրը, բողարաց արքայադուստրը»:

Յետոյ իրար հետ ինչոր քոխայցին և սկսե-
ցին հերթով մօտենալ ինձ ու խփել երեսիս
ասելով՝ «ողջոյն քեզ արքայադուստր»:

Երբ որ այդ պատահած հարու թիւնը պրծան,
կրկին ինձ դուրս կանչեցին: Երկու զինուոր աս-
րան ինձ այն սենեակը, որտեղ իւղբաշին էր:
Երբ որ ես անց էի կենում միջանցքով, այնտեղ
լեքք տաճիկ կանայք էին նրանք սկսեցին ծաղ-
րել ինձ և այնքան թքեցին վերաս, որ բոլոր
շորերս սպիտակացրին:

Սյգ խայտառակութեանը չգիտնացայ, արտա-
սուքս չկարողացայ պահել: Աերջագէտ մի կերպ
հասայ միջանցքի ծայրը:

Ինձ տարան մի սենեակ, որտեղ մի քանի բո-
պէկց յետոյ իւղբաշուց սասայայ մի նամակ, որ

պիտի տանէի հետս Փիլիպպոսոյ: Կէս ժամից
յետոյ ինձ նստացրին միենոյն սայլակը: Ծանա-
պարհը դժուար էր, այնպէս որ մենք միայն իրիկ-
նասպահին հասանք Փիլիպպոսոյ: Ինձ ուղղակի
անրան կոնակը, որտեղ այն ժամանակ շատ
անախճանասորներ կային: Երանցից մէկը, խմա-
նուով իմ գայուստը, գէն ձգեց ձեռքին բռնած
թղթերը և մօտենալով ինձ հարցրեց:

Ինչ ես բողարաց արքայադուստրը:

Ինձ յայտնի չէ, որ ես այդպիսի մեծ
մարդ եմ պատասխանեցի և
էացց զո՛ւ եւ դործել դրօշակը, զու ես կրել:

Սյն ես եմ արել:

Ով ասիպեց քեզ այդ անել:

Նա, որ գորավար է կոչուում և ուրիշ
ա՛ն որ բացի նրանից, զուցէ և ազգային զգաց-
մունքը:

Սյդ տեսակ պատասխաններն ու զգաց-
մունքները չաւտով Փիլիպպոսոյի կիւպրիան*)

*) Կիւպրիա տաճկերէն նշանակում է կամուրջ. տա-
ճիկներն մարդ կան տալու տեղն է:

էյ, Օսման, տար սրան Իսամ էվինէ, ի
 բանոր: Իսամ էվինէի բանոր կոնակի բակումը զէր,
 բայց մտակ էր նրանից: Իս մի քարաշէն փայ-
 տանոց էր կիսաշափ դեանափայ: Երբ որ ինձ
 այդտեղ բերող ծերունի ասածիկը բաց արեց
 դուռը և հրելով ինձ ներս քցեց, և մտածե-
 ցի՝ այստեղ էլ հէնց լինելու է իմ վախճանը:
 Ներսը թանձր խաւար էր: Հողէ յոտտակը թայ
 էր, ողբ անտանելի, մարդ քիչ էր մնում խեղ-
 դուր: Վախիցս մի քայլ անգամ ասաջ չէի
 դնում, այդ պատճառով մնայել էի դռան մօտ
 կանգնած: Մի այնպիսի սարսուռ բռնեց ջանս,
 որ ևս ամբողջ մարմնով դողայիս կարծես սաս-
 աիկ ջերմի մէջ լինէի: Կլկումն սոսկալի մտքեր
 էին պտտում: Վերջապէս չը կարողացայ դիմա-
 նալ, ճնկաչօք վայր ընկայ և սկսեցի աղօթել
 Ասածուն, որ ինձ աղտոէ շուտով աշխարհիս
 տանջանքներից: Այդ միջոցին ականջովս ընկաւ
 կամայ ու ծանր քայլերի ձայն, որ հաղիւ էր
 լսվում: Ոսնաձայնը աստիճանաբար աւելի ու
 աւելի մօտենում էր, և վերջապէս կարուեց

հէնց դռան մօտ, որը ճռույտով սկսեց բացուել:
 Ատուռած լսեց իմ ձայնը, մտածեցի ևս, և մի
 անակ թեթեւեթեւ գրգռի: Ես վեր կացայ
 որ դուրս խոնարհեցնեմ ասածիկի առաջ ևս
 պատանց շնորհակալ էի այդ տածիկից, որ փախ
 էր ինձ գլխտոտելու: Այդ ընդէին դուռը բոլ-
 րովին բացուեց և շեմքին կանգ առաւ ծեր տո-
 ճիկը լսողակը ձեռին: Բանար մտնելով ներսե-
 ից կողմեց դուռը ու գնաց գեղի դիմացի ան-
 կիւնը, ուր կար մի փոքրիկ կանթեղ, որ նա վա-
 րեց: Այդ միջոցին ևս սկսեցի դիտել իմ բնա-
 կորոնը և յանկարծ ստրտամիտց ճշացի: Այստեղ
 ես մեռակ չէի, — մի անկիւնում պսակած էր
 մի կին, որ ամուսնից էլ աւել էր, միւտում շղ-
 թայականց մի սալտակ կին, որը բոլորովին մերկ
 էր: Կանթեղը վառերուց յետոյ ծերունին դնաց
 շղթայած կնկաց մօտ և սկսեց արձակել նրա
 շղթաները: այդ էլ որ պրծաւ, նա դուրս դնաց
 ու դուռը դրսեից կողմեց: Բանտարկուած կինը
 շղթայից ազատուեց թէ չէ, սկսեց բարձրաձայն
 ծիծաղել, թռչկոտել, պարել և դերեզմանային
 ձայնով երգել ասածիկին երգեր:

Այդ միջոցին պատկած կիր զարթնեց և նկատելով ինձ կանչեց իւր մօտ, բայց ես վախենում էի մօտենալ և տեղիցս չէի շարժվում: Նա կրէի հասկնցաւ վախենալուս պատճառ և սկսեց համոզել ինձ որ չը վախենամ նրա սե գոյնից: — Ես գնչուհի եմ և քեզ նման մի բանտարկեալ: մի վախենար, մօտեցիր ինձ: — Ես մօտեցայ, նա ինձ նստացրեց իւր մօտ: Ինչնից մի հեռանաք, ասաց նա, որովհետեւ մեր բնակակիցը ցնորուած է: կազանքը դիշերները բաց են անում և նա համարեա ամեն անգամ յարձակվում է ինձ վերայ, բայց որովհետեւ ես նրանից աւելի ուժեղ եմ, նա ոչինչ գնաս չէ կարողանում հասցնել ինձ: — Նա ինձ այդ խօսքերով աշխատում էր մխիթարել, բայց ես այնու ամենայնիւ չը համարատացայ և ամբողջ դիշերը չը կարողացայ քնել: Միւս օրը առնուօտեան կեան երկու դիտուոր և ասորան ինձ կօծակը, ուր ինձ սպասում էր փաշան: — Թիլիպոսովի փաշան էլ թափառ-Բագարջեկի գայմարամի նման ողջունեց ինձ: բողբոջաց

արքայադուստր անուանելով: յետոյ հրամայեց ամուսն բերել ինձ համար: Այդ անսովոր քաղաքավարութիւնը ես հեզնութիւն համարեցի, այնու ամենայնիւ նստեցի, որովհետեւ հիւանդութիւնից նոր էի վեր կացել և այդ դիշերը վատ էի անց կացրել: — յոգնած էի:

— Կարող ես խոսվարարների անունները ասել ինձ:

— Ո՛չ, չեմ կարող, սրտամխանեցի ես:

— Ինչո՞ւ:

— Որովհետեւ մենք ոչ մի խոսվարալ է՛նունեցինք:

— Շատ բարի: Իսկ ամբողջ շնորս օր մեր զօրքի հետ կառուողն ո՞վ էիք:

— Ապստամբներն էին կուռում:

— Այդ էլ շատ բարի: Իսկ օվքեր էին ապստամբները:

— Ես նրանց անունները թելչ չեմ կարող: Միայն զիտեմ օր նրանց մեծ մասը մեր քաղաքիցն էր: Ուրիշ քաղաքներից միայն մի քանի հօգի էին:

— Լաւ, դու էլ կայիր նրանց թելումը:

Գուցէ պարմանար, բայց եւ ձիշար կ'ապեմ
աւս ազգաստմբնեքի հետ էի: Հմյ յիցոյ սոնյո
Կաւ, բայց զու հրացան, թուր ու քեօւ-
վեր ունէիք: Իրոց յիմաստ սիմասմես սոնյա
Թուր ու քեօվեր ունէի, իսկ հրացան
ու:

— Ասում են, թէ զուր զրօշակ էիր կրում:
— Այո, կրում էի:
— Ասում էլ են, թէ զրօշակը շատ զեղեցիկ
էր, ձիշա է:

— Այո, ձիշա է, ի հարկէ զեղեցիկ կ'ընէր,
այդ զրօշակը իմ հայրենակիցներին 4000 պի-
ատոր էր նստել: Գրոցես իսկ յիցոց սամ

— Շատ լաւ, դու ինձ բոլորը պատմեցիր, և
քո գործը շուտով կ'վերջանայ:
Եւ շուրհարկալու թիւն պապի և գնացի զն-
ուորներ յեաւելի բանալ:

Իմ բնութիւնից ուժեղ կազմուածքը քանի
զնում թուլանում էր բանսում, եւ աւելի և
աւելի նուաղում էի, զուրիս միշտ ծանր էր,
վերջ 'ի վերջոյ բոլորովն կորցրի ախորժակս:
Մի քանի օրից յետոյ տկարութիւնս աւելի

պատկասցաւ: Յետոյ ձեռնիւն ու սաներս սկսե-
ցին ուսել: Մի օրից յետոյ ուսացքները այնչափ
մեծացան, որ եւ չէի կարողանում շուտ գալ:
Գնուհին ինձ հարապատ քրօջ նման ինա-
մում էր: Զորս օրից յետոյ բժշիկ օգնութեամբ
եւ մի քիչ լաւացայ, այնպէս որ կրք ինձ կօ-
նակը կանչեցին, մի կերպ արեւոր տանկի օգնու-
թեամբ գնացի: Իրոց ցամ յիցոցայ իմ

Այս անգամ ինձ հարցրին, թէ ինչպիսի շո-
րեր ունէի հազիս զրօշակը կրելի:

Եւ պատասխանեցի, թէ յատուկ գրա համար
շոր չէի կարել, սովորական շորն էի հագել:
Յետոյ նրանք հարցրին, արդե՞ք եւ գլխիս մի
ստանձին բան չէի դրել: ասում են, թէ գլխիս
մի բան կար: Եւ պատասխանեցի, թէ բացի
ղլխաշորից ոչինչ չը կար գլխիս: Կրկին ինձ
տարան բանալ: Այդ հարցումիորձից յետոյ եւ
բոլորովն հիւանդացայ: Հիմա եւ բոլորովն
չէի կարողանում շուտ տալ զուրիս և շարժ-
ուել: Գնուհին գլխիցը յետ արեց իւր գլխա-
շորը և սկսեց սառը ջրի մջ թրջելով գնել
ղլխիս, բայց այդ ինձ ավանանին չ'օգնեց: Ախոր-

Ժակն էլ բոլորովն կորցրեցի: Մի անգամ երբ
 սովորականից աւելի փաս էի դրում ինձ, յան-
 կարծ ծերունի տաճիկը մտաւ բանտը մի ան-
 ման ձեռքին: Ահ րկաց, արքայադուտար, ա-
 սաց նա վեր կաց լուացուիր»: Ես պատաս-
 խանեցի, թէ այդ աներու դո՛ւ չ'ունեմ, նա ու-
 շաղբու թիւն չը դարձրեց՝ վեր կաց, ասում
 եմ, լուացուիր»: Բայց որովհետեւ ես չը շարժ-
 ուեցի տեղիցս, նա՛, առանց երկար մտածելու,
 վայր դրեց ամանը և զուրոյ դնաց ճիւղոս
 բերելու: Բարի գնչուհին սկսեց լուանալ երեսս
 և սրբել շորերս: Այդ միջոցին վերադարձաւ
 տաճիկը ճիւղոսը ձեռին, բայց տեսնելով որ
 հրամանը կատարուած է բացահանեց. «Տը
 այդպէս հա՛, թէ չե՛ ստիպում ես ինձ ծերու-
 թեանս հաստիւմ փայտի դիմել»: Յետոյ նա
 փնջուհին օգնեցին ինձ ոտի կանգնելու և
 բանտիցը դուրս դալու: Արեղակը պայծառ լու-
 սաւորում էր. ես մի քանի անգամ կանգ առայ
 ճանապարհին, որ հանդատմամ և օգտուեմ
 արեղակի բարեբար ճառագայթներից՝ գուցէ
 վերջէն անդամը: Այդ միջոցին մի քանի զին-

ուոր տանաւ էին բազի միջով մի ուրիշ
 կին. նա մեր քաղաքիցն էր: Երբ նա հուս-
 արուեց ինձ հետ և ճանաչեց ինձ, սկսեց լաց
 լինել: Խեղճի կս, արուստանեց նա, աղօթիւր
 Աօթմուն ինձ համար էր երբ այնտեղ կըլի-
 նես... Ես յանկարծ մի թեթեւութիւն գրացի,
 սկսեցի աւելի ազատ շարժուել և այնուհետեւ
 քայլում էի աւելի աշխուժութեամբ: Երբ հա-
 սանք կօնակը, ինձ տարան մի պաշտօնական
 սենեակ, ուր հուսարուել էին շատ զինուորա-
 կան և քաղաքական ծառայողներ: Հարցմունք-
 ները մի և նոյնն էին: Աերջ ի վերջոյ մի թե-
 սերի՛քը ասաց ինձ, թէ այն բաշխ-բուրուկը,
 որի մօտ դաւել էին դրօշակը, հիմաց Սերբիա-
 յումն է՝ սպասեմ նրա վերադառնալուն, յե-
 տոյ ինձ նրա հետ Կ.-Պօլիս կ'ուղարկեն: Այդ
 որ լսեցի, ուշաթափ վայր ընկայ. և սթափ-
 ուեցի բանախ մէջ բոլորովն թրջուած՝ ձեռիս
 մի լիսօն: Մտիս նստած էր վերեւ յիշած մեր
 քաղաքացի կնիկը: Երբ նա նկատեց, որ ես նա-
 յում եմ իւր վերայ, հարցրեց ինձ, թէ ար-
 դեօք թեթեւութիւն դրում եմ թէ ոչ: Ես

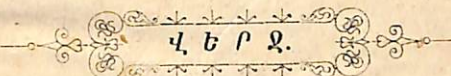
սխտեցի նրան ինչ որ պատմէր բայց գրեւ էի որ միտքս չփոթւում է որովհետեւ քունը ինձ յաղթում էր: Երբ որ զարթնեցի, բանսի դիւար բացուեց և սնոյն ծերունի ստածիկի հետ մտաւ բանար բժիշկը: Նրա տուած գեղը չօգնեց ինձ: ամբողջ երկու օր կուրծքս գր լուխս, բոլոր յօդերն այնպէս ցաւում էին մի բայէ անգամ աչքերիս քուն չէր գալիս և արդէն գրեւ էի որ մահս մտա է: Հայրենակցու հուս խորհուրդով զօտով չքեցի ծնկներիս վերայ որ Սաւծուց մեղքերիս թաղութիւն խնդրեմ ու պատանտուեմ հոգիս սալու: Անցաւ երեք ժամ: Թեթե քնի մջ էի և զարթնեցի բանտի դռան ճուղից: մի սաւիկ կին բաց արեց դուռը և յայանեց թէ գուրը վար պատի մտ գեւովուրներ են կանչում ինձ: Այդ օր լսեցի շատ ուրախացայ մտածելով թէ մայրս կրկինն եկած և նրան թոյլ են տուել ինձ հետ վերջին անգամ տեսուելու: Հայրենակցու հաւս և այդ ստածիկ կնոջ օգնութեամբ ևս հասայ դարպասի մտ: Այնտեղ 5—6 շխապաւոր մարդիկ էին կանգնած: Նրանց տեսնե-

լով են տեսնեցի որ յոյնս զուրկեալ կենտեկոյն մտածեցի թէ այդ բժիշկների փորհորդը անօգուտ կրկինն ինձ համարս նրանցից մէկը գարծաւ գեպի ինձ և անաց քուրարերէն յամբ: Աի վսխեալք, իտեղմ կինն մենք ստածիկ չենք: Իտք պատմէք մեկ զմիշտ անգեղութիւնը գրանից ձեզ վսապ չի հասնիր որն զհակառակը մենք ի հաշիւատնեք թեթեացնել մեր պրութիւնը: Յետոյ նա մի քանի հարցեր առաջարկեց ինձ: Երոնց ևս պատասխանեցի ձշտեթեամբ ինչ որ զխտէի: Բայց որովհետեւ այդ ցրուպէն ակարմ թիւնս բունեց, նսրան շխտեց ակերջայի նկի իւր հարցու փորձը և հարցոց ի վերջոյ նի: Ինչով են ձեզ կերակրուեմք: Երգատար զամ: Միայն ջուր ու ցամաք հաց: Ին յանդիւսի: Փող ունէք մտերորդ: յասիրս բիլլայուց: Ահնջ շունեմ: Երգատարից զո սով: Այս օր սասցի, նրա ընկերները, որ գրեւ էին բոլոր հարցերը և պատասխաններս, մի քիչ փող հաւարեցին իրանց մջ և տուեցին ինձ: Յետոյ նրանք կրկինն փոր են չք գտեսնամ պատասխաններիս համար, որովհետեւ հետս խօ-

սողները տաճիկներ չեն այլ քաղաքակրթուած
 տէրու թիւնների հիւսաառոնների որոնք կ'աշխատեն
 շուտով ազանել ինձ բանախց: նրանց
 գնալուց յետոյ էս թայքան թուլացայ, որ որոնք
 չուհին ու տաճիկ կինը ինձ ձեռների վերայ յետ
 տարան բանար: Երբ ծերունի տաճիկը իմացու
 այր, այնչափ չարացաւ որ քարձրացրեց բոլորն
 ներք, կարծես, ու պոռձ էր ինչ զացրոյթն ու
 որը վեաուունների վերայ ինձնից հանել: Բայց,
 երբ տաճիկ կինը յայտնեց նրան, թէ ինձ մտ
 փող կայ: Ես ձեռները վայր թողեցի և դակեց
 վաղաքշանքով խնդրել ինձ որ ես մի քիչ
 բախշեմ նրան նրա ինձ վրայ ունեցած երկար
 հոգատարութեան համար: Ես տուի նրան իմ
 փողերի կէսը: Բերանից յետոյ չեմ ինձ համար
 շուկայից սպիտակ հաց բերեց: Եւ ուրո՞ք —

Միւս օրը իրիկնապահին ինձ կոնտրոլ Կան-
 շեցին: Կո պղծեցմից ազա՞ յետոս Կո պղ
 շի Ես չգնայի՞ տկարութիւնս պատճառ բերելով:
 Ուղարկուած մարդիկը կրկին սեկան, ձեռների
 վերայ տարան ինձ մի սենեակ, որի մէջ նիստ
 չկար: ամբձ ձամբոյս զանա՞ պղծմնայառապ

Մի քանի րոպէից յետոյ ներս մտաւ սենեա-
 կը մի չազ տաճիկ, որը սկսեց բղաւել զնուոր-
 ների վերայ, թէ ինչու են նրանք լսել ուրիշ
 ների հրամանին և զուրս հանել ինձ բանախցը:
 «Իս պիտի փախ այնտեղ», աւելացրեց նա: Բայց
 այդ րոպէին եկան Եւրոպայի հիւսաառոնների
 կողմից ուղարկուած մարդիկն և ինձ վերջապէս
 ազատեցին սե բանախց և անողորմ տաճիկնե-
 րի ձեռքից:



50. 1892

անմահ շունն սղոմ լսուց, ընկրուց իմաց. ի՞նչ
 զուգորդի լմարց ընտիս զգո, ինձոսս բաւ զն զն
 զիցիս լմայ ցմայս՝ մն լուսնի լն զպոյնի իղն
 զընտանայ ճնն լմանս՝ սղուց լ միմանուց՝ իղն
 զլար շան ընդրայլմա, զմտնլա իտի իտիս ա՛մ
 իղնմաստալալ՝ իլարուց լմ մտն միկրուց զլս
 սխաւնղնի ճնն լ միկրան ճաւարիցար լ ընկրոյ
 լմնիմնա Նոսրանա լ ընտանայ լս միկրուարս
 ընկրուց ից

1892
 1892



6111

9985000

120 13

ԳԳ Ազգային գրադարան



NL0001866

